

Т.Т. АШУРКОВ

**РОСІЙСЬКО-ІРАНСЬКА ВІЙНА 1804-1813 рр.
У СВІТЛІ ДИПЛОМАТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НАПОЛЕОНА БОНАПАРТА**

У статті висвітлюються спроби Наполеонівської Франції посилити свій вплив на Іран під час першої російсько-іранської війни, а також реакція традиційного перського суспільства на проникнення в нього європейців.

Ключові слова: *Іран, Каджари, Наполеон, Росія, Фінкенштейн, Тильзіт*

Досліджуючи всесвітню історію, важко говорити про двосторонні відносини у чистому вигляді: великі держави завжди втручалися у внутрішні справи одна одної та інших держав, брали на себе роль арбітрів під час конфліктів, при чому часто без погодження з тими урядами, в чій справі втручалися. Навряд чи можна знайти такий епізод історії, в якому два уряди взаємодіяли між собою без огляду на сильних покровителів, потенційних ворогів чи стратегічних союзників. Ця теза особливо слушна, якщо застосувати її до періоду кінця XVIII – початку XIX століть, коли в Європі вирували наполеонівські війни. Жоден правитель Європи не міг ігнорувати експансіонізм молодого французького держави. Амбітний перший консул Республіки Наполеон Бонапарт (1769- 1829) приборкав хвилю великої Французької революції і невдовзі проголосив себе імператором французів Наполеоном Першим. Новостворена імперія за думками її правителя мала вийти далеко за межі етнічної території французького народу. Йому не давали спокою лаври завойовників давнини: як Карл Великий, він прагнув об'єднати під своїм скіпетром усю Європу, як Цезар, намагався підкорити Єгипет, як Олександр Македонський, мріяв про завоювання Індії. Навіть у Китаї було відчутним відлуння Наполеонівських війн: імператор Піднебесної Юн'янь надавав допомогу португальцям у боротьбі із французьким флотом.

Наполеонівські війни – це тема, якою в тій чи іншій мірі займалася величезна кількість науковців, наприклад А.З.Манфред, Є.В.Тарле, Д.М.Туган-Барановський, А.Олар, П.Ланфре, А.Тьер та інші [13, с.357-358]. Втім спроби імператора французів поширити свій вплив на Близький і Середній Схід залишаються мало дослідженими.

Проблематика міжнародних відносин на Кавказі початку XIX ст. документально засвідчена у багатьох джерелах. У середині XIX ст.. російські архіваріуси почали роботу зі збирання та систематизації джерел щодо діяльності росіян на Кавказі. В результаті побачили світ «Акти Кавказької археографічної комісії» в одинадцяти томах, куди ввійшли нормативні акти Росії, Персії та державних утворень Кавказу, листування високопосадовців названих держав, відозви до населення Кавказу та інші джерела [1]. В Ірані на той час ще не існувало самодостатньої історичної науки чи архівної справи в європейському значенні цих слів. Радянські історики використовували як джерела перські сказання, зокрема хронічку «Равзет-уль-сафа», перекладену 1866 році і опубліковану в газеті «Кавказ» [5, с.29]. Окремі документи, що стосуються відносин між Росією і Іраном в добу Наполеонівських війн, можна знайти також у виданнях «Повне зібрання законів Російської імперії» [10] і «Зібрання трактатів і конвенцій, укладених Російською імперією» [12].

В середині XIX ст. побачили світ спогади учасників російсько-іранських війн, а також статистичні, географічні та економічні узагальнення щодо життя в Ірані на початку і в середині XIX століття [3], з'явилися також спогади про діяльність місії Гардана в Ірані французькою мовою [17].

Протягом XIX – першої половини XX ст. видані в Росії фундаментальні праці, що розглядали російсько-іранські відносини та експансію Російської імперії на Кавказі, приділяли мало уваги ролі Наполеонівської Франції у досліджуваних подіях. В найкращому випадку, в

них мимохідь згадувалися прізвища Жобера і Гардана, а також укладена між Францією й Іраном Фінкенштейнська угода. Це простежується як у дореволюційних [11], так і в радянських [7; 8; 9] дослідженнях. Така сама тенденція мала місце і в тогочасних фундаментальних працях французьких істориків. Наприклад, у шеститомному «Підручнику з історії зовнішньої політики» Еміля Буржуа, де кількості сторінок присвячено епосі Наполеона, жодного разу не згадуються його відносини з Іраном [16].

Лише в другій половині ХХ ст. дослідники стали приділяти гідну увагу зусиллям Наполеона щодо створення широкої антиросійської коаліції не тільки на західних, але й на південних кордонах імперії Романових. Докладний аналіз дій французьких дипломатів міститься в монографії О.В. Фадеєва «Росія і Кавказ у першій третині ХІХ ст.» [14] і працях закавказьких істориків Б.П. Балаяна [2], Г.А. Галояна [4], А.Р. Іоаннісяна [6].

У справі завоювання світу Наполеон Бонапарт не міг обійтися без союзників. Не визнаний монархами великих держав, він шукав підтримки у слабких держав і поневолених народів, для яких союз із Францією міг означати шанс на реванш у боротьбі з Англією, Росією чи Австрією. Наполеон вбачав потенційних союзників у Османській імперії й Ірані. З одного боку, вони могли відволікти сили Російської імперії від участі в європейських конфліктах, а з іншого – стати плацдармом для походу на Індію.

Похід на Індію залишився нездійсненою мрією Наполеона, а от антиросійський блок Франції і східних держав на якийсь час став реальністю. Суть майбутнього союзу імператор сформулював у листі до міністра іноземних справ Талейрана: «У боротьбі з Росією Туреччина має стати нашим правим флангом, а Іран – крайнім правим флангом» [5, с.22]. Зовнішні чинники мало сприяли втіленню таких намірів. Стосунки Ірану і Туреччини були напруженими: уже багато десятиліть тлів конфлікт із приводу Багдадського пашалика, який обидві держави вважали своїм споконвічним володінням, султан Селім ІІІ нещодавно уклав союз із Росією й Англією, Османська імперія, як і інші учасники війн першої (1793-1797) і другої (1799-1802) коаліцій не визнавала Наполеона легітимним правителем Франції [14, с.170], шах Ірану не тільки не мав регулярних стосунків із Францією, але й сам потребував міжнародного визнання. Єдиним чинником, який міг би посприяти виконанню планів Наполеона, була російсько-іранська війна, яка почалася 1804 року.

Приводом для початку російсько-іранської війни стали претензії обох держав на території Закавказзя. В середині ХVІІІ ст. Східна Грузія (Картлі-Кахетія), Вірменія й Азербайджан знаходилися у васальній залежності від Ірану, але під час громадянської війни в Ірані, коли на зміну шахам з роду Зендів прийшла нова династія Каджарів, ці території стали фактично самостійними. Грузинський цар у 1783 році зрікся васальної залежності від Персії та уклав угоду про протекторат із Росією. У 1801 році царат ліквідував грузинську державність і невдовзі оголосив, що претендує на азербайджанські ханства, які сплачували були данину грузинським царям, але залишалися у підданстві перських шахів [14, с. 115]. З нападу російського генерала П.Д. Ціціанова (1754 — 1806) на азербайджанське ханство Гянджу почалася перша російсько-іранська війна.

У той момент династія Каджарів ще не була визнана міжнародним співтовариством, зокрема Росією, Османською імперією і Наполеонівською Францією. Це відображається і в юридичних актах тієї доби: правителя Ірану, який мав резиденцію в Тегерані і титулювався Фетх Алі-шахом у російських офіційних документах називали Баба-ханом аж до кінця війни [1, т. ІІ, с. 807-809].

Єдиною з великих держав, яка на момент початку Російсько-іранської війни визнала Каджарів, була Великобританія, точніше її особливе утворення — Ост-індська компанія — комерційна структура, що керувала англійськими володіннями в Індії, була формально підпорядкована Короні, але проводила відносно самостійну зовнішню політику в Азії. Ще 1801 року її офіцер Джон Малкольм (1769 — 1833) відвідав Тегеран і уклав із шахом угоди про військове і торгове співробітництво. В них не було сказано про можливий конфлікт із Росією, але йшлося про взаємну допомогу у випадках війни з Францією і Афганістаном [17, с. 379]. Підписання цих угод було зумовлене тим, що Ост-індська компанія побоювалася Наполеона,

який планував похід до Індії і шукав собі союзників на Середньому Сході [14, с. 171].

Правителі західноєвропейських держав розглядали Іран і Туреччину як додаткові фігури на шахівниці європейської політики. Британський уряд, що був союзником Росії в європейській політиці, скоротив обсяги співробітництва з Іраном, у той час, як Наполеонівська Франція навпаки намагалася проникнути до Ірану. Протягом 1805-1806 рр. Наполеон Бонапарт зміг добитися визнання своєї легітимності від Селіма III і надіслати до Стамбулу й Тегерану своїх резидентів Себастьяні, Жобера і Гардана. Їхня робота на Сході була успішною. Селім III створив новий уряд, який був готовий вести антиросійську політику [2, с. 32], Іран скоротив обсяги торгівлі з Великобританією і цим підтримав континентальну блокаду [5, с. 23]. Найбільшим же успіхом французької дипломатії в ті роки було розірвання російсько-турецького союзу і початок російсько-турецької війни у 1806 році. Селім III пам'ятав, що Росія – сильний противник і розумів, що його держава може отримати жахливу поразку. До того ж у Туреччині відбувалася військова реформа, і це знижувало боєздатність османського війська. Втім обіцянки французького посла надати допомогу і викинути росіян з Криму і Причорномор'я зробили свою справу: Селім наважився розпочати військові дії [14, с.172]. Тепер російська армія опинялася у скрутному становищі, що мало відволікти петербурзький кабінет від європейських справ. Особливо відчутними були складнощі на Кавказі, де одна армія генерала І.В. Гудовича (1741-1820) була повинна воювати одночасно із двома противниками, на малознайомій території. Гудович мусив розпочати переговори про мир, щоправда він висунув надто сміливі умови миру: збереження за Росією усіх окупованих протягом 1789-1804 рр. територій і додатково приєднання Нахичеванського і Єреванського ханств. Перська сторона, маючи обіцянки Наполеона про підтримку, відмовилася від укладання миру. Цікаво, що перед початком переговорів із Іраном Гудович розпорядився розповсюдити чутки про смерть Бонапарта [4, с.139]. Це свідчить про те, що російське командування усвідомлювало міць Наполеона і його вплив на хід подальших подій.

Як не дивно, вступ Туреччини у війну проти Росії зовсім не означав створення франко-турецько-перського союзу. Селім III розпорядився ув'язнити французького посланця Жобера, щоб той не зміг потрапити до Тегерану й укласти союз із Фетх Алі-шахом. Аби виконати свою місію Жоберу довелося втікати із в'язниці і подорожувати до Ірану під вигаданим іменем [2, с. 47]. Коли ж врешті-решт він добрався до шахського палацу, він передав Фетх Алі-шахові обіцянки свого імператора вибити росіян із Закавказзя і (!) повернути Ірану Багдадський пашалик. Жобер також дослідив ситуацію в Ірані і довів до відома Наполеона, що Фетх Алі-шах ненавидить росіян, що він має гарну, хоча й не спроможну протистояти росіянам кінноту, а також має велику артилерію, яку не може повноцінно використовувати через нестачу канонірів [5, с.22]. В цілому перемовини Жобера з шахом були успішними: були намічені основи майбутнього союзу. Аби укласти цей союз, шах відправив до Наполеона свого чиновника Резухана.

25 квітня 1807 року Реза-хан прибув до Фінкенштейна, де у той момент знаходилася ставка Бонапарта. Імператор прийняв його із величезними почестями: два дні поспіль на честь перського посланника влаштовувалися паради. 4 травня 1807 року Реза-хан підписав із Францією Фінкенштейнську угоду на таких умовах:

- Наполеон гарантував недоторканність території Ірану і підпорядкування Грузії Іранському шахові;
- Франція зобов'язувалася забезпечити Іран зброєю і військовим спорядженням;
- для французьких громадян створювався капітуляційний режим;
- французькі судна отримували право безперешкодно входити в перську затоку;
- Іран зобов'язався надати Франції допомогу, якщо французьке військо почне похід до Індії;
- передбачалося, що буде укладено додаткову торговельну угоду [5, с. 22].

Фінкенштейнська угода була очевидно направлена проти Росії. Невдовзі, на виконання її умов, до Ірану були направлені спеціалісти, які керували підготовкою перських офіцерів і виробництвом артилерії. Французьку місію в Ірані очолив генерал Гардан. Під його проводом

було створено військове училище в Тегерані, а в Ісфагані був збудований сталеливарний завод [14, с. 90]. Проте утворена Наполеоном коаліція виявилася недовговічною. Як і інші західні правителі, імператор французів вважав більш пріоритетним союз із потужними європейськими силами і був готовий пожертвувати заради нього уже укладеними угодами на Сході. У червні 1807 року Наполеон Бонапарт уклав із російським царем Олександром I Тильзитську угоду, яка фактично означала союз двох імператорів. Деякі джерела навіть свідчать про наявність секретної додаткової статті, в якій було записано: «Франція відмовляється від свого посередництва як по відношенню до Туреччини, так і по відношенню до Персії, надаючи обом воюючим сторонам [можливість] самим вирішувати свої справи» [2, с. 63]. Незалежно від того, чи містилося в Тильзитській угоді саме таке формулювання, можна з упевненістю сказати: укладаючи мир із Росією, Наполеон залишав учорашніх союзників напризволяще.

Незважаючи на це, перси продовжували розраховувати на підтримку Франції. У березні 1808 року нащадок шахського престолу Аббас-мірза (1789 — 1833) пропонував російському фельдмаршалові Гудовичу розпочати мирні переговори в Парижі при посередництві Наполеона I і навіть створити франко-ірано-російський союз. Втім, реалізація умов Тильзитського миру поступово відбувалася, і підтримка Ірану Францією поступово зійшла нанівець. У січні 1809 року Туреччина уклала мир із Англією, а значить розірвала союз із Наполеоном [14, с. 181]. Врешті-решт шах був вимушений шукати підтримки в Англії і запропонував французьким дипломатам і військовим покинути Іран [7, с. 226].

Не встигли французи покинути Іран, як їхнє місце зайняли англійці. Практично одразу після свого повернення англійці почали відверту підтримку іранської армії в боротьбі проти Росії. Відповідно до ірано-англійських угод (1809 і 1812 років) протягом останніх чотирьох років війни до Ірану поступали гармати, рушниці, боєприпаси і кошти, що направлялися на покриття інших військових розходів [18, с. 385]. Англійські офіцери не тільки навчали іранських, але й подекуди брали на себе безпосереднє керівництво перськими загонами під час бойових дій [5, с. 25].

У жовтні 1812 року в битві при Асландузе російське військо завдало остаточної поразки перському. Почалося швидке просування російської армії в Талиш (сучасний південь республіки Азербайджан) і в напрямку Тебрізу. Перси були вимушені прохати миру. 12/24 жовтня 1813 року було підписано Гюлистанський мирний договір на таких умовах:

- Усі землі, захоплені Росією за час війни, залишалися в її володінні.
- До Росії відходили Карабаське, Гянджинське, Шекінське, Ширванське, Дербентське, Кубинське, Бакинське, Талишське ханства, Дагестан, Грузія, в тому числі Шурагельська провінція, Імеретія, Мінгрелія, Абхазія. Шах відмовлявся від усіх претензій на ці землі від свого імені і від імені своїх нащадків.
- Росія зобов'язувалася запобігати втручання будь-якої іншої іноземної держави в справі Ірану. У випадку, якщо б в Ірані почалася міжусобна боротьба за шахський престол, Росія зобов'язувалася не втручатися в неї.
- Іран мав право на торговий флот у Каспійському морі. Росія мала право і на торговий, і на військовий флот у Каспії. Підкреслювалося, що жодна інша держава не може мати флоту військового флоту на Каспії.
- Дипломатам обох держав гарантувався гідний прийом.
- Купцям обох держав гарантувалося право вільного пересування в Ірані й у Росії і право торгувати, не прохаючи про дозвіл митної служби.
- Для російських купців встановлювалися п'ятивідсоткові ввізне й вивізні мита. Іран не мав права призначати для російських купців будь-які інші податки і мита.
- Договір укладався навечно [15, с. 208-214].

Окремі статті договору були направлені проти Великобританії: саме вона планувала збудувати військові бази на Каспії. З іншого боку, англійці змогли добитися вигідної для себе неоднозначності у статті, що визначала новий російсько-іранський кордон і через кілька років стала приводом для ще однієї війни між Росією і Іраном. Менше, ніж через рік англійці уклали з Іраном договір, за яким зобов'язувалися сплачувати шахові величезну субсидію у випадку його

війни з будь-якою іншою європейською державою, під якою, очевидно, розуміли Росію.

У першому десятилітті XIX сторіччя Наполеон Бонапарт докладав чималих зусиль для забезпечення гегемонії не лише в Європі, а й за її межами. Блискучі перемоги над арміями найсильніших європейських країн того часу, а також принцип «розділяй і володарюй» дозволили імператору Франції добитися міжнародного визнання, створити ряд держав-сателітів, а також почати формування широкої коаліції, направленої проти Російської імперії.

Як і всі європейські політики того часу, Наполеон I підпорядковував проблеми політики на Сході розв'язанню нагальних проблем у Європі. Саме тому франко-турецько-перський союз не проіснував і року: Наполеон поступився союзницькими обіцянками заради більш вигідного на даний момент союзу із російським царем Олександром I.

Хоча Каджари не встигли в повній скористатися умовами союзної угоди із Францією, вони отримали певну вигоду від цього альянсу: по-перше, було дано поштовх процесові міжнародного визнання Фетх Алі-шаха; по-друге, союз із Туреччиною дозволив зосередити всі сили на боротьбі проти Росії; по-третє, було розроблено схему, за якою в наступні десятиліття Іран співпрацював із Англією.

Користуючись допомогою Англії, Іран вів виснажливу війну з Росією аж до 1813 року. Після перемоги росіян над персами під Асландузе і вигнання Наполеона з Росії (обидві події сталися 1812 року) англійські покровителі Ірану зрозуміли, що подальші військові дії можуть призвести до повного розгрому держави Каджарів і виходу Росії до кордонів Британської Індії. При посередництві англійців було укладено мирну угоду, яка на тринадцять років забезпечила мир між Росією й Іраном.

Експансіоністські плани Наполеонівської Франції на Сході на тлі її завоювань у Європі здавалися незначними і сучасникам, і нащадкам. Втім, плани Бонапарта по встановленню гегемонії в Азії і перші спроби реалізації цих планів допомагають зрозуміти всю масштабність цієї особистості. Хоча близька співпраця Ірану й Франції тривала зовсім недовго, цей період на кілька десятиріч вперед визначив вектор модернізації перського суспільства і зокрема перської армії. Східна політика Наполеона та її вплив на суспільно-політичне життя Центральної Азії потребують подальшого вивчення.

Список використаних джерел та літератури:

1. Акты, собранные кавказской археографической комиссией / академик Адольф Петрович Берге [ред.]. – Тифлис: В типографии управления главного наместника кавказского. — Т. I. — 1866 — 816 с.; Т. II. — 1868 — 1238 с.
2. Балаян Б.П. Дипломатическая история русско-иранских войн и присоединения Восточной Армении к России / Борис Павлович Балаян. – Ереван: АН Армянской ССР, 1988. – 280 с.
3. Браламберг И.Ф. Статистическое обозрение Персии // Записки императорского русского географического общества. – Кн. 7. – СПб.: В типографии императорской Академии Наук. – 1853. – 358 с.
4. Галоян Г.А. Россия и народы Закавказья. Очерки политической истории их взаимоотношений с древних времен до победы Великой Октябрьской Социалистической Революции / Галуст Анушавович. – М.: Мысль, 1976. – 456 с.
5. Григорян З.Т. Борьба Англии и Франции против освобождения Армении из-под ирано-турецкого ига. / З.Т. Григорян // Вопросы истории. – 1952. - № 3. – С. 17-33.
6. Иоаннисян А.Р. Присоединение Закавказья к России и международные отношения / Абгар Рубенович Иоаннисян. – Ереван, 1958.
7. История Ирана / [Э.А. Грантовский, М.А. Дандамаев, Г.А. Кошеленко, И.П. Петрушевский, М.С. Иванов, Н.К. Белова]; под ред. М.С. Иванова. – М.: МГУ, 1977. – 988 с.
8. Кузнецова Н.А. Политическое и социально-экономическое положение Ирана в конце XVIII – 1-й половине XIX века. / Нина Алексеевна Кузнецова // Очерки новой истории Ирана. – М.: Наука, 1978. – С. 5-121.
9. Нарочницкий А.Л. Дипломатия в Индии, на Среднем Востоке и в Китае в конце XVIII и в 1-й половине XIX века. / Алексей Леонтьевич Нарочницкий // История дипломатии. / под ред. В.А. Зорина, В.С. Семенова, С.Д. Сказкина, В.М. Хвостова. – М.: Госполитиздат, 1959. – С. 594-641.

10. Полное собрание законов Российской империи, с 1649. – Т. XXIII – XXX. – СПб.: В типографии II отделения собственной Его Императорского Величества канцелярии. – 1830.
11. Потто В.А. Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях / Василий Александрович Потто: в 5 т. – Т. I. От древнейших времен до Ермолова. – СПб.: Книжный склад Березовского, 2010. — 378 с.
12. Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россиею с иностранными державами / Ф. [Ф.]Мартенс [составитель]. – Т. XIV. – СПб: Типография А. Бенке, 1905. – 447 с.
13. Фадеев А.В. Россия и Кавказ первой трети XIX века / Анатолий Всеволодович Фадеев. – М.: АН СССР, 1960. – 398 с.
14. Юзефович Т.[П.] Договоры России с Востоком. Политические и Торговые / [Трофим Павлович Юзефович]. – СПб: Типография Бакста, 1869. — XXII, 294 с.
15. Borgeois É. Manuel historique de politique étrangère / Émile Borgeois. — Т. II. — Les révolutions (1789 — 1830). — Paris: [s.é.], 1933. — 806 p.
16. Journal d'un voyage dans la Turquie-d'Asie et la Perse fait en 1807 et 1808. – Paris, Marseille: [s.é.] 1809. – 126 p.
17. The Cambridge History of Iran / Edited by Peter Avery, Gavin Hambley and Charles Melville. – N.Y.: Cambridge University Press, 1991. – V. 7. – 1164 p.

T.T. ASHURKOV

**THE 1804 – 1813 RUSSIAN-IRANIAN WAR
IN THE LIGHT OF NAPOLEON BONAPARTE'S DIPLOMACY**

The article covers efforts of Napoleonic France to increase its influence on Iran. It also deals with Iranian traditional society's response to European intrusion in its affairs.

Keywords: *Iran, Qajars, Napoleon, Russia, Finkenstein, Tilsit.*

T.T. АШУРКОВ

**РУССКО-ИРАНСКАЯ ВОЙНА 1804-1813 ГГ.
В СВЕТЕ ДИПЛОМАТИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НАПОЛЕОНА БОНАПАРТА**

В статье содержится описание попыток Наполеоновской Франции усилить свое влияние на Иран в годы первой русско-иранской войны, а также реакции традиционного персидского общества на проникновение европейцев.

Ключевые слова: *Иран, Каджары, Наполеон, Россия, Финкенштейн, Тильзит.*